

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ»

ΜΑΘΗΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ

ΕΡΓΑΣΙΑ
Αποτελεσματικό σχολείο:
Χαρακτηριστικά και αντιλήψεις σε μια
προσπάθεια αξιολόγησής του

Αναστασία Παμουκτσόγλου,
Πάρεδρος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΣ ΦΟΙΤΗΤΗΣ
ΚΑΡΑΘΑΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

ΒΟΛΟΣ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 2005-2006

Παρουσίαση

Το άρθρο της κ. Αναστασίας Παμουκτσόγλου, Προέδρου του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, στο 5^ο τεύχος της Επιθεώρησης Εκπαιδευτικών Θεμάτων, στην ιστοσελίδα www.pi-schools.gr/, ασχολείται με την αξιολόγηση του «Αποτελεσματικού Σχολείου» και του «Αποτελεσματικού Δασκάλου» μέσα από τα χαρακτηριστικά και τις αντιλήψεις όπως αυτά προσδιορίζονται από τη διεθνή και ελληνική βιβλιογραφία.

Τα τελευταία χρόνια επικράτησαν τάσεις όπως: η αποκέντρωση του σχολείου, η αύξηση του ενδιαφέροντος για τη σχολική φοίτηση και τη σχολική επιτυχία, η βελτίωση του σχολείου και η εισαγωγή της επιστημονικής και τεχνολογικής εξέλιξης με σκοπό τη αλλαγή της οργανωτικής λειτουργίας του για ένα πιο αποτελεσματικό σχολείο. Για ένα σχολείο που λειτουργεί ως ο μόνος δρόμος για την παροχή γνώσεων και την ανάπτυξη δεξιοτήτων, προσβλέποντας και σε κοινωνικές δεξιότητες μιας και οι κοινωνικές ανάγκες μεταβάλλονται επηρεασμένες από πολιτικές, οικονομικές και πολιτισμικές επιδράσεις. Στόχος του είναι να ενισχύσει τους μαθητές που προέρχονταν από υποβαθμισμένα κοινωνικοοικονομικά περιβάλλοντα, ώστε να ξεπεράσουν την κοινωνική τους μοίρα.

Η έρευνα για τη σχολική αποτελεσματικότητα ξεκίνησε στις Η.Π.Α. και τη Δυτική Ευρώπη μετά τη δημοσίευση των ερευνών του Coleman και των συνεργατών του το 1966 όπως και του Jencks και των συνεργατών του το 1971 όπου κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι «τα σχολεία δεν μπορούν να επιδράσουν» σημαντικά στην σχολική επιτυχία του μαθητή και κατ' επέκταση στο κοινωνικό γίνεσθαι. Από τότε πολλοί ερευνητές ασχολήθηκαν με την αποτελεσματικότητα της δημόσιας εκπαίδευσης, μπήκε πολύ νερό στο κρασί και διαπιστώθηκε ότι το σχολείο επιδρά στην ανάπτυξη και τη βελτίωση των μαθητών καταλήγοντας σε 4 αρχές:

α) Όλοι οι μαθητές μπορούν να μάθουν με τις κατάλληλες συνθήκες

β) Η αποτελεσματικότητα εξαρτάται από τις ίσες ευκαιρίες μάθησης σε όλο το μαθητικό πληθυσμό.

γ) Το σχολείο ευθύνεται για τη σχολική επιτυχία και όχι οι μαθητές και το κοινωνικοοικονομικό τους υπόβαθρο.

Και δ) Όσο πιο συνεπής είναι η διδασκαλία και η διδακτική διαδικασία, τόσο περισσότερο αποτελεσματική είναι (Murphy, 1992)

Σήμερα λοιπόν θεωρείται αξίωμα ότι το σχολείο «μπορεί» να επηρεάζει τη σχολική επιτυχία και οι έρευνες κατευθύνονται αφενός στην «επίδραση του Σχολείου», στο αποτελεσματικό σχολείο μέσα από παλιές και σύγχρονες μελέτες και αφετέρου στο «βελτιωμένο σχολείο» για να διερευνηθεί η σχολική αποτελεσματικότητα.

Βέβαια το να ορίσουμε ένα αποτελεσματικό σχολείο είναι εξαιρετικά πολύπλοκο και πολυσχιδές λόγω των αντιφατικών απόψεων αλλά και γενικά αυτό βρίσκεται εκεί που συναντάτε η γνώση με τη σχολική αποτελεσματικότητα, μέσα απ' τα σταθμισμένα κριτήρια, ή όπως αναφέρει ο Gouskell (1995) είναι εκεί που η μέτρηση της επιτυχίας αποτελεί συνολική μέτρηση της ικανοποίησης των κοινωνικών αναγκών.

Έτσι λοιπόν για να αποτιμήσουμε την αποτελεσματικότητα ή μη ενός σχολείου οι ερευνητές χρησιμοποίησαν μια σειρά κριτηρίων ή μεθόδων προσδιορίζοντας ένα σύνολο χαρακτηριστικών που επηρεάζουν τη βελτίωση της ποιότητας της εκπαίδευσης όπως:

α) Το αποτελεσματικό σχολείο έχει μια οργανωμένη, σκόπιμη, εργασιακή

ατμόσφαιρα, η οποία είναι ασφαλής. Σε αυτό το περιβάλλον λειτουργεί η διαπροσωπική επικοινωνία μεταξύ των μαθητών και των δασκάλων στηριγμένη στη συνεργασία.

- β) Υπάρχουν προσδοκίες ότι όλοι οι μαθητές μπορούν να επιτύχουν. Η επιτυχία των προσδοκιών εξασφαλίζεται με τη βοήθεια εποπτικού και διδακτικού υλικού, ώστε η «διδασκαλία» να γίνει «μάθηση».
- γ) Η διοίκηση του σχολείου λειτουργεί με τη συνεργασία του διευθυντή και του συλλόγου των διδασκόντων. Ειδικά, ο διευθυντής πρέπει να φέρεται σαν ένας προπονητής, ένας συνεργάτης, ένας εμπνευστής.
- δ) Υπάρχει ένας σαφής στόχος του σχολείου (όραμα) στην κατεύθυνση της συναντίληψης για τα αποτελέσματα, τις προτεραιότητες, την αξιολόγηση και την ευθύνη, αναγνωρίζοντας την ευθύνη του σχολείου για την επίτευξή του.
- ε) Οι δάσκαλοι κατανέμουν το σχολικό χρόνο στη διδασκαλία ουσιαστικών ικανοτήτων, αξιοποιώντας το πρόγραμμα σπουδών.
- στ) Η σχολική επιτυχία των μαθητών αξιολογείται συχνά μέσα από μια ποικιλία μεθόδων αξιολόγησης. Τα αποτελέσματα αυτής της αξιολόγησης χρησιμοποιούνται για τη βελτίωση τόσο της παρουσίας του κάθε μαθητή όσο και του προγράμματος. Αυτά τα αποτελέσματα θα καταδείξουν αν υπάρχει σύνδεση μεταξύ προτιθέμενου, διδασκόμενου και αξιολογούμενου προγράμματος σπουδών. Επίσης οι μέθοδοι αξιολόγησης πρέπει να τονίζουν σε «περισσότερο αυθεντική αξιολόγηση» του κύριου προγράμματος σπουδών.

Τέλος, ένα αποτελεσματικό σχολείο πρέπει να συνεργάζεται με τους γονείς. Πρέπει να υπάρχει εμπιστοσύνη και επικοινωνία με τους γονείς που μοιράζονται τα αποτελέσματα.

Στη συνέχεια το αποτελεσματικό σχολείο συνδέθηκε και με την αποτελεσματικότητα του δασκάλου χρησιμοποιώντας τον όρο «εκπαιδευτική αποτελεσματικότητα» και υποστηρίζοντας ότι δεν είναι λογικός ο διαχωρισμός τους αναζητώντας τον «άριστο» δάσκαλο στο πως συμπεριφέρεται και στο πως σκέπτεται καταλήγοντας σε τρία βασικά σημεία στη συμπεριφορά και δράση του δασκάλου που περιλαμβάνουν:

- 1) Γνώση (οι άριστοι προσφέρουν τη γνώση για καλύτερη αποδοτικότητα)
- 2) Ικανότητα (επιτυγχάνουν με οικονομία χρόνου)
- 3) Επίγνωση (διόραση). Οι άριστοι φαίνεται να χρησιμοποιούν την εμπειρία τους για να φτάσουν σε καινοτομίες και κατάλληλες λύσεις.

Έτσι οι αποτελεσματικοί δάσκαλοι διακρίνονται για τη διανόηση και για την προσωπικότητα, για το στυλ επικοινωνίας και τη διδακτική μεθοδολογία.

Στην Ελλάδα παρόλο που ο ρόλος του περιοριζόταν στην εφαρμογή της εκπαιδευτικής νομοθεσίας και πολιτικής που καθόριζε την εκπαιδευτική πράξη χωρίς οι ίδιοι να συμμετέχουν στη διαμόρφωση ή την αξιολόγηση της έχει τη δυνατότητα να επιλέγει διδακτικές στρατηγικές ή άλλες δράσεις σύμφωνα, παράλληλα ή ανεξάρτητα από την επίσημη εκπαιδευτική πολιτική. Η προβληματική για την αποτελεσματικότητα ή μη του δασκάλου στο ελληνικό σχολείο απασχόλησε έντονα τα τελευταία χρόνια την έρευνα χωρίς ωστόσο να οδηγηθούμε σε ασφαλή συμπεράσματα. Το ερώτημα «τι προσδιορίζει το δάσκαλο» οδήγησε στη διαμόρφωση μιας υπόθεσης εργασίας μέσα από μια ερευνητική προσπάθεια για την αξιολόγηση του επαγγελματικού και προσωπικού στυλ του δασκάλου και της αποτελεσματικότητας του όπως καταγράφεται στη βιβλιογραφία, τις συνεντεύξεις με εν ενεργεία δασκάλους και τη μελέτη της γραπτής δοκιμασίας στο μάθημα «Παιδαγωγικά» του Διαγωνισμού των Εκπαιδευτικών στο Α.Σ.Ε.Π. και εν τέλει, και

στη διαμόρφωση ή αποτίμηση των Προγραμμάτων σπουδών των Παιδαγωγικών Τμημάτων.

Η μελέτη κατέγραψε αρκετές παραμέτρους αλλά ουσιαστικά διαπιστώσαμε τέσσερις κύριες ομάδες χαρακτηριστικών που είναι σημαντικές και επηρεάζουν τη διδακτική διαδικασία και τη σχολική επιτυχία:

Επαγγελματικά χαρακτηριστικά: Το επιστημονικό υπόβαθρο.

Διδακτικές ικανότητες: (Παρώθηση, Αξιοπιστία, Αλληλοσεβασμός, Τάση για βελτίωση, Πάθος για μάθηση, Ευελιξία και πρωτοβουλία)

Σχολικό κλίμα: (Εμπιστοσύνη, Διαχείριση των μαθητών, Επιρροή, Συλλογή πληροφοριών, Συνεργασία και κατανόηση των άλλων)

Σχέσεις με τους άλλους: (Διευθυντή, Συναδέλφους, Γονείς, Κοινωνικούς φορείς κλπ)

Και ως βασικά χαρακτηριστικά της αποτελεσματικότητας ορίζουν

1. Την Αγάπη για τα παιδιά ή τους μαθητές που την προσδιορίζουν ως πραγματική, διαρκή και έμφυτη
2. Τη θέληση, το μεράκι και την όρεξη για δουλειά και τη συνειδητή κλίση και επιλογή για το επάγγελμα του δασκάλου
3. Την επιμονή και την υπομονή για την διεκπεραίωση των καθηκόντων του
4. Την Αυτοαξιολόγηση, στην κατεύθυνση της αυτοβελτίωσης
5. Τη διδακτική ικανότητα
6. Την επικοινωνία
7. Τον ενθουσιασμό
8. Την αίσθηση του χιούμορ
9. Την ώριμη, ολοκληρωμένη και ισορροπημένη προσωπικότητα και την ψυχική υγεία του.

Βέβαια ο προσδιορισμός τέτοιων χαρακτηριστικών δεν αποτελεί λύση στο πρόβλημα «λειτουργίας» τους γι' αυτό εκτιμούν ότι δεν πρέπει να εκπαιδεύονται σε ένα περιεχόμενο σπουδών όπου

1. Θα προσαρμόζεται στις μεταβαλλόμενες πολιτικές, δημογραφικές και οικονομικές συνθήκες
2. Θα ανταποκρίνεται στις ανάγκες των πολιτισμικών ή κοινωνικοοικονομικών ομάδων καθώς και στην ιδιαιτερότητα των συνθηκών λειτουργίας των σχολικών μονάδων στην Επικράτεια.
3. Θα βοηθά τους δασκάλους να μάθουν να δημιουργούν ευέλικτα και ελκυστικά σχολικά περιβάλλοντα για τη μαθησιακή ανάπτυξη των παιδιών.

Η ανάλυση αυτών των παραγόντων και των προτάσεων των εκπαιδευτικών θα μας βοηθήσει να προσδιορίσουμε την πραγματική εμπλοκή τους στην ενίσχυση της ποιότητας στην εκπαίδευση αναγνωρίζοντας ότι είναι αναπόσπαστος παράγοντας για την αποτελεσματικότητα του εκπαιδευτικού έργου.

Κριτική

Το άρθρο της κ. Αναστασίας Παμουκτσόγλου προσπαθεί να σκιαγραφήσει την «εκπαιδευτική αποτελεσματικότητα» μέσα από την αποτελεσματικότητα του σχολείου και του δασκάλου και να την αξιολογήσει μέσα από τα χαρακτηριστικά και τις αντιλήψεις εγείροντας πλήθος προβληματισμών και ενστάσεων που άπτονται του σχεδιασμού και της εφαρμογής.

Ξεκινώντας τίθεται το ερώτημα «τι σημαίνει αποτελεσματικό σχολείο;» ή αλλιώς «τι θα θέλαμε να είναι το αποτελεσματικό σχολείο;» για την ελληνική πραγματικότητα μιας και θα πρέπει να ορίσουμε τους σκοπούς που θα επιδιώξουμε καθώς και τους στόχους που θα κατακτήσουμε. Άρα μιλάμε για «όραμα» που σκοπό έχει την εκπαίδευση του σημερινού μαθητή ώστε να ανταποκριθεί σαν πολίτης του αύριο. Έχουμε όραμα; Ή όλα κινούνται στη σφαίρα του εφήμερου χωρίς κανένα σχεδιασμό και κανένα προγραμματισμό; Έχουμε ξεκαθαρίσει τι είδους πολίτη θέλουμε αύριο; Ποιες αξίες πρέπει να κρατήσουμε σαν κοινωνία και ποια στερεότυπα πρέπει να αποβάλλουμε ώστε να διατηρηθεί ο κοινωνικός ιστός κάτω από αντίξοες συνθήκες; Ή μπρος στην άποψη του Gaskell, για επιτυχία μέσα από την ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών πρέπει να προσθέσουμε και την ικανοποίηση των προσωπικών αναγκών;

Μιλήσαμε για την αποκέντρωση σαν τάση για αποτελεσματικότερη οργάνωση μα την υλοποιήσαμε παράδοξα, φτιάξαμε τις περιφερειακές Διευθύνσεις εκπαίδευσης με σκοπό την επίλυση των προβλημάτων στον τόπο που γεννιούνται και αφενός δώσαμε ευθύνες σ' αυτή χωρίς αντίστοιχη εξουσία και αφετέρου δημιουργήσαμε ένα τέταρτο επίπεδο διοίκησης μετά το Διευθυντή. Τον Προϊστάμενο του Γραφείου και το Διευθυντή Εκπαίδευσης χωρίς καμία αύξηση του ποσοστού του ΑΕΠ για την παιδεία στερώντας τις σχολικές μονάδες από απαραίτητα κονδύλια για την εύρυθμη λειτουργία τους.

Επίσης μια τάση είναι η εκδήλωση του ενδιαφέροντος για την σχολική φοίτηση και επιτυχία. Αν πράγματι ισχύει αυτό, τότε γιατί η φοίτηση των παιδιών στο Νηπιαγωγείο δεν αποτελεί υποχρέωση της Πολιτείας προσφέροντας μ' αυτό τον τρόπο, σε ακόμη μικρότερη ηλικία, ίσες ευκαιρίες εκπαίδευσης; Ή πού είναι οι βιβλιοθήκες σε κάθε σχολείο ώστε να αποτελούν πηγές τροφοδότησης γνώσεων και στο πιο απομακρυσμένο χωριό; Αντίθετα μονάχα σκονισμένα και κιτρινωπά βιβλία από το χρόνο και την αχρηστία στέκονται στα ράφια περιμένοντας την «Καταστροφή Υλικού». Πώς να μιλήσουμε για αποτελεσματικότητα του Σχολείου όταν στο Συνοπτικό Πίνακα Εξόδων η αγορά νέων Βιβλίων περιορίζεται στο ελάχιστο μπρος στα υπόλοιπα λειτουργικά έξοδα;

Ακόμη αν πράγματι υπάρχει τάση γενικότερα για τη βελτίωση του Σχολείου τότε θα συσχεφτούμε για να αποφασίσουμε τη δράση και να την εφαρμόσουμε ώστε να δρέψουμε καρπούς όπως το Φινλανδικό Σχολείο; Ή μήπως είναι δύσκολο να απαγκιστρωθούμε και να απεμπλακούμε από θέσεις που μας εγκλωβίζουν σε πρακτικές κομματικές, συνδικαλιστικές και εγωπάθειας. Μήπως το μέλημα του αποτελεσματικού σχολείου για ενίσχυση των μαθητών που προέρχονται από υποβαθμισμένα κοινωνικοοικονομικά περιβάλλοντα με σκοπό να ξεπεράσουν την κοινωνική του μοίρα αναιρεί την αρχική αποστολή του Κράτους, όπως φαίνεται στο Άρθρο 16 του Συντάγματος, για ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων; Γιατί αν η μόρφωση έχει μεγάλη αξία για το άτομο και την κοινωνία, γιατί με αυτήν ο άνθρωπος αποκτά χρήσιμες γνώσεις, καλλιεργεί το χαρακτήρα του και έτσι η ζωή του γίνεται καλύτερη, θα έπρεπε να θεωρείται αυτονόητος σκοπός του σχολείου.

Μήπως όμως το αυτονόητο ενεπλάκη με τις ιδέες του Coleman και του Jencks «περί μη επίδρασης του σχολείου» και χάθηκε πολύτιμος χρόνος ή αλλιώς πώς να φανταστούμε ότι εδραιώθηκαν τέτοιες σκέψεις τη δεκαετία του '60 μια εποχή που φτάσαμε στη «Σελήνη» σαν απόρροια γνώσης και εκπαίδευσης;

Και αν όλα αυτά τα διευθετήσαμε μήπως είναι ανάγκη για την εισαγωγή μιας, κάποιας, αξιολόγησης σαν μπουσούλα για την πορεία που χαράξαμε; Γιατί σ' ένα εκπαιδευτικό σύστημα όπου δεν αξιολογείται ούτε ο δάσκαλος, ούτε ο καθηγητής, ούτε ο Υποδιευθυντής, ούτε ο Διευθυντής, ούτε ο Σχ. Σύμβουλος, ούτε ο Προϊστάμενος Γραφείου, ούτε ο Διευθυντής Εκπαίδευσης, ούτε ο Προϊστάμενος Επιστημονικής – Παιδαγωγικής Καθοδήγησης, ούτε ο Περιφερειακός Διευθυντής Εκπαίδευσης, ούτε τα βιβλία, ούτε τα Αναλυτικά Προγράμματα, ούτε το ίδιο το σύστημα αλλά επί σειρά ετών αξιολογούμε μόνο τους μαθητές, αδιαλείπτως, που στο κάτω κάτω είναι μικροί και τώρα αρχίζουν να μαθαίνουν και είναι πιθανόν να κάνουν λάθη γιατί απ' αυτά θα μάθουν (ή μαθαίνουν).

Αν η εκδήλωση ενδιαφέροντος δεν προέρχεται από την πολιτεία αλλά από τους γονείς, τίθενται δύο καίρια ερωτήματα. Πως εκδηλώνεται το ενδιαφέρον όταν, κατά γενική ομολογία, καλούνται σε συγκέντρωση στο σχολείο προσέρχονται ελάχιστοι; Και ακόμα οι εκπαιδευτικοί είναι έτοιμοι να δεχθούν την εμπλοκή των γονέων στο σχολικό περιβάλλον;

Ας περάσουμε τώρα στην άλλη όψη της εκπαιδευτικής αποτελεσματικότητας, τον αποτελεσματικό ή άριστο δάσκαλο. Ποιος άραγε είναι ο αποτελεσματικός δάσκαλος, αυτός που θέλουν οι γονείς, τα παιδιά, το ΥΠΕΠΘ ή γενικότερα η κοινωνία ή ειδικότερα ο ίδιος. Ας ξεκινήσουμε από τις σπουδές του. Είναι καταρχήν δάσκαλος γιατί αυτό θέλει η ψυχή «του»; Ή οδηγήθηκε εκεί εξαιτίας του εκπαιδευτικού συστήματος; Σπούδασε την τέχνη του οργανώνει και διδάσκει κατά τέτοιο τρόπο που να έρχεται στο σχολείο έτοιμος να οδηγήσει το «άρμα» πιο μπροστά; Να κάνει βήματα προόδου υιοθετώντας νέες ιδέες και καινοτομίες; Και αν ναι αξιοποιείται εγκαίρως ή στέκεται στη «συντήρηση» με σκοπό να διδάξει για πρώτη φορά όταν θα είναι 40 ετών, μια ηλικία που παλαιότερα μπορούσε να βγει στη σύνταξη; Και εν τέλει αν πατήσει το πόδι του στην εκπαίδευση ποιος τον «υιοθετεί» από τους παλαιότερους συναδέλφους, παίζοντας το ρόλο του Μέντορα, για να τον μυήσει στην κουλτούρα της σχολικής μονάδας;

Διαπιστώνουμε λοιπόν πως είναι εύκολο να χρησιμοποιούμε ωραίες λέξεις: «Αποτελεσματικό σχολείο», «άριστος δάσκαλος» και να αξιολογούμε αυτά μέσα από χαρακτηριστικά και αντιλήψεις αλλά η πρακτική τους εφαρμογή ζητά καθορισμό των αντικειμενικών στόχων, προσδιορισμό της υφιστάμενης κατάστασης, καταγραφή εναλλακτικών λύσεων, επιλογή της καλύτερης λύσης, εφαρμογή του προγράμματος δράσης και αξιολόγησης του αποτελέσματος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Κασσωτάκης Ι. Μ.(1992) Το αίτημα της αντικειμενικής αξιολόγησης του εκπαιδευτικού έργου και τα προβλήματά του. Στο Διήμερο της Ο.Ι.Ε.Λ.Ε. Αξιολόγηση του Εκπαιδευτικού Έργου (σελ. 46-69) Εκδοτικός Όμιλος Συγγραφέων- Καθηγητών

Παλιοκρασάς Σ. , Δημητρόπουλος Σ., Κωστάκη Α. , Βρετάκου Β. Αξιολόγηση της Εκπαίδευσης :Εισαγωγή στοιχεία (σελ. 17-31) Εκδοτικός όμιλος 'ΙΩΝ'

Υφαντή Α.(2000) Αξιολόγηση και η πολιτική των εκπαιδευτικών αλλαγών. Στο Γ. Μπαγάκης Αξιολόγηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων και σχολείου (σελ 61-69) Εκδόσεις Μεταίχμιο.

Βερδής Αθ.(2000) Αξιολόγηση , εκπαιδευτικό έργο, ποιότητα: Αποσαφηνίσεις και συσχετίσεις . Στο Γ. Μπαγάκης Αξιολόγηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων και σχολείου (σελ 97-103).Εκδόσεις Μεταίχμιο.

Πασιαρδής Π. Σαββίδης Ι. Τσιάκκιρος Α. Σύγχρονες τάσεις στην αξιολόγηση του Διδακτικού έργου των εκπαιδευτικών. Στο Η Αξιολόγηση του Διδακτικού έργου των Εκπαιδευτικών. Εκδόσεις ΕΛΛΗΝ